

ATS 80v Juhlaseminaari 14.12.2020

Reijo Miettinen, professori emeritus, Helsingin yliopisto

Elinikäinen oppiminen, sivistys ja työ

Elinikäisen oppimisen käsitteen ja politiikan historiaa tutkineet ovat todenneet, että käsite on avoin ja mukautuva: sitä on perusteltu eri vuosikymmenillä eri tavoin ja sen avulla on ajateltu saavutettavan erilaisia päämääriä. Elinikäisen oppimisen yleisiä määreitä ovat sen jatkuminen koko ihmisen elämänkaaren ajan sekä koostuminen niin muodollisen kuin epämuodollisenkin koulutuksen eri muodoista. Nämä ovat kasvatuksen sisällöistä ja päämääräistä riippumattomia muodollisia määreitä. Elinikäistä oppimista voidaankin pitää rajakäsitteenä, joka on niin abstrakti, että eri yhteiskunnalliset ryhmät ja toimijat voivat asettaa sitä tukemaan ja liittämään siihen omat tavoitteensa.

Elinikäisen oppimisen tutkimuksessa on eroteltu sukupolvia sillä perusteella, minkälaisilla arvoilla kansainväliset järjestöt ovat sitä perustelleet. Vakiintunut on kolmijako 1) UNESCO:n innoittama humanististen arvojen sukupolvi 1960-1970 -luvulla, 2) OECD:n ja inhimillisen pääoman teorian hallitsema *talouden sukupolvi* 1980- ja 1990-luvulla ja 3) EU:n 2000-luvun alussa lanseeraamaa *pehmeän talouden sukupolvi*, joka yrittää yhdistää kilpailukykyyn ja työllistymiseen itsensä kehittämisen ja yhteiskunnallisen osallisuuden tavoitteet. Heikki Kinnari, kuten kohta varmaan tulemme kuulemaan, ehdottaa neljättä sukupolvea, *yrittäjämäisen talouden sukupolvea*. Siinä EU:n elinikäisen oppimisen avaintaidot voidaan nähdä yrityksenä määritellä uusi eurooppalainen ihminen, *yrittäjäkansalainen* - tai niin kuin Heikki värikkäästi ilmaisee ”*kykypääomakone*” - ja saattaa tämän näkemyksen mukaiset arvot oppilaitosten opetussuunnitelmiin. Tällainen elinikäiseen oppimiseen liittyvien poliittisten arvojen ja päämäärien analyysi on tärkeää. Mielestäni seuraava askel olisikin yksittäisten avaintaitojen sisällön kriittinen analyysi ja sekä sen tutkiminen, miten ne vaikuttavat opetussuunnitelmiin ja käytännön opetustyöhön.

Kuitenkin hallitsevaan ideologiaan perustuvaan sukupolvianalyysiin liittyy myös rajoituksia. Elinikäinen oppiminen tai koulutus voidaan ymmärtää ideologisen sisällön lisäksi myös institutionaalis-rakenteellisena käsitteenä. Silloin huomio kohdistuu niihin julkisiin koulutus-, ohjaus ja työllisyyspalveluihin, jotka luovat edellytyksiä yksilön opiskelulle koko hänen elinkänsä aikana, jos hän sitä haluaa. Nykyisen hallituksen ohjelman keskeisenä toimenpiteenä on oppivelvollisuusiän ulottaminen 18 ikävuoteen. Perusteluna on, että pelkästään perusasteen koulutuksen saaneiden nuorten työllistymisen edellytykset ovat heikot. Tätä, samoin kuin maksuttoman esiopetuksen kehittämistä voitaneen pitää julkisen palvelujen laajentamisena ja pohjoismaisen hyvinvointivaltion edelleen kehittämisenä.

Hallituksen jatkuvan oppimisen ohjelmaan sisältyy tavoite ”elinikäisen ohjauksen palveluista.” Ne toteutuisivat kunnallisesti työvoima-, sosiaali- ja koulutusalan palvelutuottajien yhteistyönä. Tällainen ohjaamopalvelu voidaan nähdä paitsi työllistämistä ja hallintamekanismina myös tasa-arvoa edistävänä uutena palveluinstituutiona. Sen haasteena kuitenkin on, miten se voisi ulottaa vaikutuksensa myös työn ehtojen ja sisällön kehittämiseen oikeudenmukaisempaan ja tasa-arvoiseen suuntaan.

Toinen elinikäisen oppimisen käsitteen ideologiapohjaisen sukupolviaanalyysin rajoitus on, että se ei kiinnitä huomiota vallitsevalle näkemykselle vaihtoehtoisten, ts. vastahegemonisten käsitteiden kehitykseen. Ymmärrykseeni mukaan juuri jälkimmäisiin liittyy elintärkeä mahdollisuus tehdä erilaista, demokraattisempaa ja markkinaliberalismin hallintapyrkimyksille vaihtoehtoista politiikkaa. Esimerkkinä tällaisesta kehityksestä on UNESCO. Vuonna 2015 julkaistussa *Rethinking Education - Towards a Global Common Good*-raportissaan se luopui elinikäisen oppimisen käsitteestä ja nosti sijalle globaalin tasa-arvon ja yhteisen hyvän (common good) käsitteet. Järjestö korostaa koulutusta ihmisoikeutena, vastustaa koulutuksen yksityistämiskehitystä ja näkee taloustieteellisen näkökulman vievän pohjaa koulutuksen humanistisilta perusarvoilta. Vuoden 2020 julkaisu *Kasvatus Covidin jälkeisessä maailmassa* toteaa: ”UNESCO sitoutuu vahvistamaan kasvatusta ja koulutusta yhteisenä hyvänä (common good). (...) Yhteinen hyvä on asetettava yksityisen edun, talouden ja markkinoiden edelle. Valtion ja julkisen vallan tehtävänä pitää huolta sen toteutumisesta.” Näin järjestö vastustaa kantaa, jota on luonnehdittu uusliberalistiseksi rationaliteetiksi. Tapa, jolla järjestö julkaisuissaan kehittää yhteisen hyvän käsitettä on kiinnostava.

Toinen mahdollinen vastahegemoninen käsite on sivistys. Perekäytännöni sivistyksen käsitteestä käytävään eurooppalaiseen keskusteluun, olen tullut vakuuttuneeksi siitä, että J.V. Snellmanin sivistyskäsite on kansainvälisestikin ottaen kiinnostava lähestymistapa kasvatukseen ja koulutukseen. Kyse ei ole nostalgista, vaan Snellmanin omia sanoja käyttäen sen ymmärtämisestä, mikä perinteessä on järjellistä, ts. arvokasta ja edelleen kehittämisen arvoista. Samalla olen ollut hieman ihmeissäni, miksi suomalaisessa sivistyskeskustelussa Snellman näyttää jääneen marginaaliin. Seuraavassa esitänkin kolme perustelua sille, miksi ja miltä osin snellmanilais-hegeliläinen sivistyskäsite on niin tämän päivän kasvatustieteen kuin yhteiskunnallisen keskustelunkin kannalta relevantti. Ne liittyvät 1) sen tieto- ja oppimisen näkemykseen, 2) sen käsitykseen kansallisen ja yleisinhimillisen välisestä suhteeseen ja sille omaiseen velvoitteeseen tarttua aikakauden suuriin kysymyksiin sekä 3) sekä sen käsitykseen työstä ja kansalaisyhteiskunnasta sivistymisen edistäjinä.

Snellmanin vuoden 1840 kirjoitus *Akateemisesta opiskelusta* on erinomainen esitys klassisen sivistyskäsitteen tieto- ja oppimiskäsityksestä. Se nostaa yksilön ja kulttuuriperinnön suhteen sivistyksen ja oppimisen avainkysymykseksi. Kulttuuriperintö viittaa ihmiskunnan ts. kansakuntien, tiede-, taide- ja ammattiyhteisöjen tähänastisten saavutuksiin. Snellman

(2000[1840],456) toteaa, että tieto on sekä yksilöstä riippumatonta perinnettä että ajattelevan subjektin tapa ottaa tietoisuuteensa tämä sisältö. Perinteen tulkitsevassa omaksumisessa tieto muuttuu Snellmanin sanoin ”omaksi vapaaksi päätökseksi, vakaumukseksi ja oivallukseksi” (mls. 454). Snellmanilainen sivistynyt ihminen on kulttuurinen innovaattori, vastuun kantaja sekä arvojen ja normien kehittäjä. Tämä näkemys on kokonaisvaltaisempi ja käyttökelpoisempi käsitys yksilön kehityksestä - ja myös tietämisestä ja oppimisesta - kuin kognitiivisen psykologian näkemykset informaation prosessoinnista (tietokoneanalogia) tai yksilöstä maailmaa tulkitsevien selitysten rakentajana (konstruktivismi). 2000-luvulla tärkeään asemaan koulutuspoliittisessa keskustelussa ovat nousseet (21. vuosisadan) kompetenssit ja geneeriset, erityisestä sisällöstä riippumattomat taidot. Ne sananmukaisesti erottavat oppimisen kulttuuriperinnöstä, oppiaineksen sisällöstä ja aikakauden aatevirtauksien vertailusta. Tämän kehityksen vastarektiona useat tiedon sosiologit ja opetussuunnitelmateoreetikot ovatkin asettaneet ajankohtaiseksi tehtäväksi ”tiedon tuomisen takaisin kasvatukseen ja opetukseen.”

Toinen ajankohtainen teema Snellmanin ajattelussa on kansallisen ja yleisinhimillisen välinen suhde. Snellman kehitteli sivistys käsitettä osana Suomen 1800-luvun kansallista heräämistä ja puhui paljon kansallishengestä. Kuitenkin hänellä, samoin kuin esim. Herderilläkin, siihen liittyi vahva kosmopoliittinen ulottuvuus. Hän toteaa (KT5, 40), että kansallishenki on ”kansakunnalle ominainen yleisinhimillisen sivistyksen muoto.” Valtio-oppi teoksensa alussa Snellman toteaa (KT5, 38):

”Yksikään kansakunta ei voi muodostua pelkästään itseensä pitäytyen, vaan se liittyy kokonaisuudeksi vasta olemalla vuorovaikutuksessa muiden kansakuntien kanssa ja sen sivistys saa tietyn muodon suhteessa niihin (...) Riittääköön sen oivaltaminen, että erityinen kieli sisältää jo erityisen kansallisen sivistyksen ja edellyttää tätä ja että tämän sivistyksen on aina oltava yhteydessä ihmiskunnan sivistykseen.”

Tämän riippuvuuden merkityksen ja siihen liittyvien velvoitteiden pohdinta tämän päivän globalisoituvassa maailmassa on osa sivistyskäsitteen päivittämistä. Sivistyksen universaalisuus sisältää myös veloitteen tarttua ihmiskunnan suurten kysymyksiin. Kirjoituksessaan *Sivistys ja yleishenki* (2002[1846], 438) Snellman toteaa, että ensimmäinen yksilön sivistykselle esitettävä vaatimus se, että hän (mls. 441) ”perheenjäsenenä, ammatissaan, kunnassaan, kansakunnassaan, ihmiskunnan suurissa kysymyksissä ymmärtää aikansa vaatimukset” ja jolla on ”tietoa ja tahtoa edistää näitä yleisiä etuja.” Itsestään selvää on, että ajan vaatimukseen sisältyy tänään ilmastonmuutoksen ja luontokadon torjuminen. Panos näiden globaalien ongelmien ratkaisemiseksi edellyttää edelläkävijyyttä kansallisessa ilmasto- ja ympäristöpolitiikassa sekä sinnikästä työtä sitovien kansainvälisen sopimuksien aikaansaamiseksi.

Vapaassa kansansivistystyössä vapaata kansansivistystä ja ’hyötyä’ palvelevaa ammatillista koulutusta pidettiin toisensa poissulkevinä vastakohtina. Snellmanille tämä asenne oli vieras.

Hän puhui aineellisesta ja henkisestä sivistyksestä, katsoi tärkeäksi kehittää elinkeinotoimintaa ja taloudellista toimeliaisuutta. Kuten Mikko Lahtinen toteaa (2014, 70), ”Snellmanille sivistys ei tule esille akateemis-korkeakulttuurisena humanismina, vaan päinvastoin, kansakunnan sivistyksen kysymykset viittaavat suoraan kysymyksiin elinkeinojen, aineellisten olojen ja yhteiskunnallisten suhteiden järjestämisestä.” Snellman tarkasteli monipuolisesti työn, talouden, hyvinvoinnin ja sivistyksen välisiä riippuvuuksia.¹ Hän arvioi, että vapaan elinkeinotoiminnan väistämättä aiheuttamaa taloudellista eriarvoisuutta ja että sitä on tasoitettava koulutuksella.² Hän toteaa, että sivistys on yhteiskunnan kaikille jäsenille kuuluva asia. Modernia hyvinvointivaltioajattelua ennakoiden hän korosti, että sivistys ja hyvinvointi edellyttävät vastavuoroisesti toisiaan (KT8, 342. Snellmanin mielestä ammatillisesta koulutuksen sivistyksellinen ulottuvuus on sen osoittamisessa, miten ammatti liittyy yhteiskunnan kokonaisuuteen ja aikakauden suuriin kysymyksiin (mls. 440). Hänelle maanviljelijän sivistystä oli uusien viljelymenetelmien omaksuminen (2002[1846], 439) ja tehtailijan taas uusien valmistusmenetelmien kehittäminen. Sivistystä tänään voisivat olla sellaisten viljelymenetelmien kehittäminen, jotka estävät ravinteiden huuhtoutumisen vesistöihin ja Itämereen sekä saasteettomien energian tuotantomuotojen ja muovia korvaavien materiaalien kehittäminen.

Hegeliläis-snellmanilainen sivistyskäsite pitää työtä, taloutta ja kansalaisyhteiskuntaa sivistyksen toteutumisen tiloina. Työn, ammatin ja kansalaisyhteiskunnan järjestöjen kautta ihminen kiinnittyy yhteiskuntaan, tulee tunnustetuksi ja antaa panoksensa yhteiseen hyvään. Hegel, kuten aikansa poliittiset taloustieteilijätkin, näkivät teollistumisen johtavan työn sisällön köyhtymisen, ilmiön, jota sosiologit ovat analysoineet työn huononemisenä. Hegel ja Snellman näkivät työssä myös mahdollisuuden kehittää kykyjään, omaksua uutta, kuulua yhteisöön, saada tunnustusta ja antaa panoksensa yhteiseen hyvään. Tämä työn antropologian näkökulma tarjoaa tärkeän lähtökohdan työn organisoinnille ja kehittämiselle. Kokemukset mm. vanhustenhuollosta osoittavat, että nämä tavoitteet voivat olla ristiriidassa sijoittajälähtöisen yritystoiminnan logiikan kanssa. Niiden edistäminen edellyttääkin ymmärtääkseni toimintaedellytysten luomista sellaisille toimijoille (yhteiskunnalliset yritykset, järjestöt), jotka liikevoiton sijaan ottavat lähtökohdakseen asiakkaan hyvinvoinnin ja työntekijöiden oikeudet ja mahdollisuuden kehittää itseään ja yhteisönsä toimintaa.

Elinikäisen oppimisen käsitteenkin selkiyttämiseksi tarvitsemme siis sivistyksen, osaamisen ja kompetenssien käsitteiden ja niiden taustan ja arvoperustan vertailua. Mutta Snellmaninkin

¹ ”Lähes kaikissa Snellmanin taloudellisissa kirjoituksissa esiintyvä teema koskee talouden ja sivistyksen välistä suhdetta. Teema etäännyttää hänet Hegelistä ja siten myös klassisesta poliittisesta taloustieteestä.”(Patoluoto 1986, 279).

² ”Mitä suuremmaksi elinkeinovapauden aiheuttaman varallisuuden ja ulkoisen hyvinvoinnin ero kasvaa, sitä välttämättömämmäksi käy tasoittaa eroa koulutuksella. Sitä tietä voidaan varakkaan omaisuutta myös jakaa oikeudenmukaisemmin kovempiosaisille”(KTS5, 157). ”Kaikkien niiden, jotka toimivat elinkeinovapauden puolesta, pitäisi ajaa myös kansanopetuksen lisäämistä, sillä se on ainoa keino, jolla elinkeinovapauden tuomia epäkohtia voidaan tasapainottaa”(mts. 158).

sivistyskäsitteen ulottuvuuksia ovat kehittäneen edelleen meidän aikanamme mm. kulttuurihistoriallinen toiminnan teoria, pragmatismi, hermeneutiikka, kommunitarismi yhteiskuntafilosofiassa, kriittinen teoria sekä saksalaiseen sivistysperinteeseen nojautuva opetussuunnitelmateoria ja didaktiikka. Snellmanilaista sivistysperinnettä on tietenkin tulkittava ja kehitettävä edelleen niiden antamin resurssein.